

Шершньова О.А.*

ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ СІМЕЙНОГО УТРИМАННЯ

В даній статті автор відтворює головні етапи еволюції інституту аліментів, починаючи від прадавніх часів і римської доби. По-перше, досліджено виникнення архетипу сучасного взаємного аліментного обов'язку батьків та їх дітей. По-друге, приділено належну увагу характерним ознакам аліментів, врегульованих мусульманським правом. Автор вивчає правовий статус незаконнонароджених дітей у Європі початку ХХ століття.

Ключові слова: обов'язок з утримання, аліменти, незаконнонароджені діти, моногамія.

В настоящей статье автор воспроизводит основные этапы эволюции института алиментов, начиная с первобытных времен и римского периода. Во-первых, исследовано возникновение архетипа современной взаимной алиментной обязанности родителей и их детей. Во-вторых, должное внимание уделено характерным чертам алиментов, урегулированных мусульманским правом. Автор изучает правовой статус незаконнорожденных детей в Европе начала ХХ столетия.

Ключевые слова: обязанность по содержанию, алименты, незаконнорожденные дети, моногамия.

In the article author reconstitutes main evolution of the institute of alimony from the ancient times and roman period. Firstly, the emergence of an archetype of the present-day maintenance obligation between parents and their children was explored. Secondly, the attention was paid to special features of alimony, regulated by Muslim law. Author studies the status of illegitimate children in Europe by the beginning of the 20-th century.

Key words: maintenance obligation, alimony, illegitimate children, monogamy.

Постановка проблеми. Інститут аlementування, маючи виключне соціальне значення, являється одним із найбільш деталізованих правових інститутів сімейного права, його норми відображають усталені віками етичні вимоги до сімейних відносин, заснованих на взаємній матеріальній підтримці. В міжнародному масштабі проблема належного виконання обов'язку з утримання членів сім'ї загострюється за рахунок суттєвого неспівпадіння сімейного законодавства більшості країн світу. Надважливим завданням кожної соціальної правової держави являється вироблення ефективного механізму життєзабезпечення населення, чим і викликана актуальність дослідження інституту аlementування на всіх етапах його розвитку.

Аналіз досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження історичного розвитку інституту утримання зробили такі видатні вчені як А. Гойбарг, Г. Шершеневич, В. Звекон, С. Вольфсон, Ф. Енгельс, Д. Грімм, В. Корецький, А. Менгер та ін.

* здобувач кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Довгерт А.С.

Мета статті – дослідити генезис інституту сімейного утримання, починаючи від прадавніх часів до початку ХХ ст. Завдання статті: відтворити етапи розвитку та еволюції інституту аліментів від найдавніших часів, проаналізувати особливості правової регламентації відносин утримання в залежності від зміни періодизації та географічних показників.

Виклад основного матеріалу. Історію інституту утримання можна вважати відносно молодого, якщо порівнювати його з інститутом шлюбу. Адже, в прадавніх формах шлюбу у вигляді, наприклад, групового шлюбу питання утримання нащадків не ставилось як таке із зрозумілих причин – через відсутність конкретного суб'єктного складу таких «шлюбів». В добу матріархату жінка користується всебічним соціальним пріоритетом, зокрема: виступає єдиним землеробом (хліборобом) та монопольним власником всіх предметів харчування та вжитку, єдиною спадкоємицею майна. В разі припинення такого шлюбу діти слідували за матір'ю, логічно, що і утримувались вони без допомоги біологічного батька. Перехідними ланками до моногамії була парна, а потім патріархальна сім'я з притаманним їй єдиновладдям чоловіка [1, с. 80].

Загалом, на стадії еволюції шлюбу – від первісного групового і парного до цивілізованої моногамії – підтримка (як прототип аліментів) існувала всередині роду і носила, на нашу думку, більше колективний, ніж суб'єктивний характер. Говорити про інститут сімейного утримання складно аж до виокремлення приватної власності в добу «жорсткої» моногамії. Натомість, більш детальне регулювання відносин спадкування дозволяло одночасно зберігати та концентрувати майно в межах конкретного роду, а також частково нагадувало функцію аlementування дітей у вигляді виділення майна [2, с. 23-84].

Протягом всього періоду рабовласницької держави жінка, дружина ніколи не мала рівного з чоловіком становища. За принципом батьківської влади (*patria potestas*) вона завжди залежала від батька, чоловіка, брата, опікуна [3, с. 188]. Проте, у добу формування класичного приватного права в Римській імперії регламентація сімейних відносин зазнає істотних змін [4, с. 278]. На практиці за часів Юстиніана вона набуває права самостійно володіти, користуватися і розпоряджатись належним їй майном, укладати з чоловіком різноманітні види договорів.

Подібно до того, як дружина потроху виходить з-під всеохоплюючої її особистість «оболонки», так само виходять з-під неї і діти. Діти починають розглядатись як суб'єкти, особистість дитини береться під захист права, котре встановлює ряд обмежень для батьківської влади: заборона вбивства чи продажу. Одночасно закріплюється уявлення про те, що владі батька відповідають важливі обов'язки по відношенню до дітей, на кшталт, виховання та утримання, внаслідок чого самі ці відносини набувають в значній мірі двостороннього характеру [3, с. 189]. Поступово поняття батьківської влади уступає місце ідеї батьківського піклування: батьківські права вже розглядаються в якості зворотного боку батьківських обов'язків, а сам батько визнається природним опікуном власних дітей. Такий напрям розвитку відносин з утримання відмічається у різних народів, проте нерідко законодавство, прогресивне в області подружніх відносин, виявлялось вельми консервативним в сфері відносин батьків і дітей.

Аліменти були добре відомі римському праву, вони мали назву «аліментарного зобов'язання» – обов'язку з утримання. «Незалежно від влади і спільного проживання, на підставі кровного споріднення і родинного зв'язку між деякими особами, визнається аліментарне відношення», – таке тлумачення давали римські юристи [5, с. 170]. За римським правом аліментарне зобов'язання існувало в силу закону між близькими родичами. Відповідний обов'язок покладався насамперед на батька, потім на матір і, нарешті, на родичів по висхідній лінії з боку батька чи матері по відношенню до дітей; з іншого боку, і діти були зобов'язані по відношенню до батька, матері і родичів по висхідній лінії [5, с. 173].

Певною мірою придане, посаг (*dos*) та дарування з боку чоловіка (*donation propter nuptias*) виконували функцію аліментів. За загальним правилом, якщо шлюб припинявся через

смерть чоловіка, посаг завжди повертався дружині. При розлученні діяло інше положення: посаг залишався чоловікові лише за умови розлучення з вини дружини, в інших випадках – повертався спадкоємцям дружини чи її самій. Дружина була зацікавлена, щоб чоловік, отримуючи посаг, також виділяв певну (приблизно рівну посагу) частину свого майна для подібної гарантії дружині – таке дарування з боку чоловіка дістало назву *donation propter nuptias* і здійснювалось як до, так і після укладення шлюбу [4, с. 288]. При розлученні з вини чоловіка це майно переходило у власність дружини як штрафна компенсація, що найбільше нагадувало заставу на випадок розірвання шлюбу. В разі смерті дружини чоловік отримував кошти на утримання дітей – п'яту частину на кожну дитину (*retention propter liberos*). При розлученні за ініціативою дружини чоловік міг утримати з *propter liberos* шосту частину приданого на кожну дитину, але не більше половини від всього посагу. Право власності чоловіка на плоди, отримані з приданого, розглядалось як справедливий наслідок обов'язку з утримання родини – *opera matrimonii* [6, с. 327-333].

Головною умовою для виникнення аліментарного зобов'язання вважалась відсутність достатніх засобів для існування з одного боку, і наявність таких з іншого боку. Розмір грошового зобов'язання визначав суд відповідно до положення в суспільстві і розміру майна зацікавлених осіб. Право на утримання втрачалось у разі недостойної поведінки зацікавленої особи в сенсі порушення останньою своїх родинних обов'язків. Незалежно від наведеного аліментарне зобов'язання могло виникнути також на підставі договору, заповідального розпорядження і, як наслідок, його порушення. Римському праву були відомі два особистих аліментарних сервітута: а) *habitatio*, тобто речове право проживання в чужому помешканні; б) *operae servogum*, тобто речове право на працю чужого раба. Обидва сервітути носили аліментарний характер і розглядались в якості форм надання матеріальної підтримки бідним особам, а тому користувались відповідними привілеями [5, с. 210].

Загалом, римське право до кінця обстоювало принцип батьківської влади стосовно відносин утримання. Майно, набуте дітьми, автоматично ставало власністю батька, ця майнова залежність не послаблювалася з їх віком, що приводило до майже повного заперечення особистих і майнових прав осіб *alieni juris* (підвладних) в колізії з волею *pater familias* (голови родини) [7, с. 132].

Тривалий час питання, хто і як повинен утримувати позашлюбних дітей, взагалі не було врегульоване в чистому римському праві. Проте, виходячи із судової практики, вже в класичний період такі діти отримали право на аліменти від матері та її родичів. Якщо це стосувалось *liberi naturales*, - народжених у конкубінаті, – то їх можна було забезпечити аліментами і спадком з боку батька, за умови, що він не мав нащадків у шлюбі. Діти мали право на догляд та виховання, отримання приданого в разі укладення шлюбу або отримання спадку. Батько в свою чергу міг вимагати від дітей утримання, коли вже «був не в змозі утримувати себе самостійно» [7, с. 133].

Мовою мусульманського закону словом «нафака» визначались всі ті предмети, які необхідні для підтримання життя, на кшталт їжі, одягу та помешкання. Право на утримання дружини закріплювалось законами Шаріату: «Коли жінка передає себе під охорону свого чоловіка, то з цього моменту він забезпечує її їжею, платтям, помешканням незалежно від того, буде вона мусульманкою чи невірною, тому що це встановлено Кораном, звичаями, і утримання є формою компенсації за примушування, що накладаються подружніми узами» [8, с. 330]. Утримання повинно було реально відображати суспільне положення і рівень статків подружжя: «...якщо обидва заможні, то чоловік повинен утримувати дружину пишно; якщо обидва бідні, то й утримання надаватиметься відповідне; якщо він багатий, а вона бідна, тоді утримання має бути помірним – нижче заможного і вище бідного» [8, с. 331]. Якщо жінка заможна, і її чоловік бідний, він надавав утримання відповідно своїх статків, а все інше (різниця) вважалось його боргом. На такій позиції ґрунтується і судова практика.

Окремі автори вважали справедливим врахування тільки рівня доходів чоловіка, виходячи з переказу про Пророка, який радив жінці: «Візьми з майна свого чоловіка те, що може бути достатнім для утримання тебе і твоєї дитини звичайним чином» [8, с. 331]. Очевидно, під виразом «звичайним чином», слід розуміти усереднений спосіб життя між звичайним способом життя дружини і способом життя чоловіка. Звідси випливає, що враховуватись повинні матеріальні обставини обох з подружжя, оскільки зобов'язання про утримання має відповідати своїй первісній меті. Разом з тим, в мусульманському праві існували підстави для відмови в утриманні дружини: а) якщо дружина непокірна (наприклад, йде з дому без дозволу); в) якщо дружина ув'язнена за борги; г) коли вона перебуває у паломництві без супроводу чоловіка. Однак, чоловік зобов'язувався утримувати дружину під час її хвороби [8, с. 334].

Законом передбачалась можливість дружини утримувати себе самостійно, якщо її чоловік тимчасово втрачав таку можливість. За цих обставин казій (суддя) уповноважував жінку здобувати засоби до існування за рахунок кредиту чоловіка в певному розмірі. Невиплачене утримання, призначене постановою казія, не підлягало виплаті в разі смерті одного з подружжя. Якщо чоловік виїжджав, передаючи право управління майном іншій особі, казій при-суджував за рахунок цього майна дружині відповідні аліменти, так само як його малолітнім дітям та батькам [8, с. 336].

Після розлучення період утримання дружини мав конкретні часові рамки: розлучена жінка мала право на утримання під час свого «іддату», на практиці такий термін складав від чотирьох до дев'яти місяців [8, с. 307]. Позиція законодавця цілком зрозуміла, адже у першому випадку підтверджувалось, що жінка не вагітна від попереднього шлюбу, в іншому випадку утримання їй надавалось до народження нею дитини. Аліменти не призначались в наступних випадках: а) в разі смерті чоловіка; б) якщо приводом для розлучення послужила протиправна поведінка дружини.

Щодо утримання дітей, то позиція законодавця видається однозначною: батько повинен надавати своїм малолітнім дітям встановлене утримання на підставі кровного споріднення. Навіть приналежність матері або дитини до іншої віри (не мусульмани) не звільняє його від цього обов'язку. Єдиним виключенням був випадок, якщо дитині належало окреме майно – тоді батько звільнявся від сплати аліментів [8, с. 344]. Обов'язок утримувати своїх повнолітніх дітей покладался на батьків і складався з трьох рівних частин, з яких дві третини надавав батько, а одну третину – мати, відповідно до їх часток у спадковому майні, які їм належати-муть в разі смерті дітей. Головною умовою для аlementування родичів залишається можливість платника надавати таке утримання, однак «...это рассуждение не имеет силы по отношению к жене и малолетнему ребенку, содержать которых обязательно всякому независимо от бедности, потому что иначе не достигались бы цели, которые имелись в виду при установлении брака; ребенок же, как участник крови, является частью самого этого бедного, на котором поэтому лежит обязательство содержать его как самого себя» [8, с. 347].

Заборгованість по виплаті аліментів дітям, батькам, родичам, призначених казієм не підлягала обов'язковому погашенню через те, що утриманці, які проіснували деякий час без такої допомоги очевидно володіли певним статком і тому позбавлялись права на утримання, чого не можна сказати про заборгованість по виплатах дружині – право на утримання гарантував закон незалежно від її майнового стану.

В епоху феодалізму приріст багатств, сконцентрованих в одних руках дав поштовх для остаточного укріплення моногамії. За часів капіталізму з його світським та церковним моногамними шлюбами, примусова постійна моногамія сягає свого апогею. Капіталістична держава відмовляє у визнанні всьому тому людству, що опиняється поза моногамією, оголошуючи таких дітей незаконними, переслідуючи їх та їхню матір. С.Я. Вольфсон в своїй праці називає цей правовий лад «цивільним вбивством». Кодекс Наполеону в більшості випадків забороняв позашлюбним дітям розшукувати своїх батьків. Цей приклад наслідувала переважна

більшість капіталістичних держав. В Аргентині законодавці домовились про те, що «...позашлюбні діти не мають ні батька, ні матері, їм забороняється відшукувати власних батьків, вони не можуть визнаватись ні батьком, ні навіть матір'ю» [1, с. 131]. Відповідні принципи панували практично до початку Першої Світової Війни, що унеможливило фактичне аленментування таких дітей. Фашистська політика поставила позашлюбних дітей в ще більш жорсткі, майже середньовічні, рамки. Правова рівність таких дітей нівелювалась за рахунок того, що ідеологія більшості держав того часу вбачала в них безпосередню загрозу вигідній для держави моногамії.

В 1924 році в Америці під тиском економічних умов виникає потреба оновлення класичної форми шлюбу, доктором В. Найтом впроваджується поняття «компаньйонату» як форма незаконного тимчасового сімейного співжиття. Проте, погляд на утримання дітей в умовах цивільного шлюбу ще значно відрізнявся від сьогоденного. Так, проф. М. Ліндсей вбачав в компаньйонаті привід для скасування виплати коштів на утримання: «Аліменти повинні бути припинені внаслідок того, що перетворюють жінку з нащадками в неробу, потурають їй почуттю помсти, розорюють чоловіка і не прирікають нічого хорошого» [1, с. 143].

Професор А. Менгер в своїй праці «Новое учение о государстве», датованій 1902 роком, підтримуючи соціалістичні погляди на право і державу в Європі, найбільшу роль відводив саме обов'язку батьків утримувати власних дітей, інші ж види утримання вважав такими, що «надаються тільки в порядку виключення» [9, с. 145]. Говорячи про порядок подальшого утримання дітей до досягнення останніми повноліття, автор визначає вік «до 14 років, приблизно», що свідчить про надто занижений віковий поріг для надання такого утримання [9, с. 146-147].

Торкаючись гострого соціального питання про те, чи повинні покладатись витрати на утримання і виховання дітей на державу, слід відзначити, що на вже початку ХХ ст. кожній дитині присвоюється самостійне право на існування, незалежно від того, є в неї батьки, чи це сирота. Однак, така гарантія поєднувалась із правом держави перекласти витрати з утримання на батьків, а саме: шляхом переведення батьків в нижчу категорію з отримання продуктів або шляхом збільшення робочої повинності вище середньої норми. До того ж інституту виховання дітей біологічними батьками надавалось виключне значення через те, що такий обов'язок утримувати своїх дітей до того віку, коли вони самі стануть працездатними, мав запобігати надмірному перенаселенню і підвищувати рівень життя дітей. Зокрема, в цей період до більшості європейських країн справедливо застосовується закон Мальтуса, згідно з яким звичайно приріст населення збільшується в мірі, що перевищує нормальне зростання засобів існування в кожній країні. В Австрії, наприклад, робляться спроби закріпити цей обов'язок батьків на законодавчому рівні [9, с. 149].

Висновки. Таким чином, правовий статус утриманців та міра захисту їх інтересів як слабкої сторони суттєво змінювались протягом століть, відображаючи правову позицію більшості відповідної епохи. Однак, цілком очевидним було переважне замовчування чи нехтування проблемою незахищеності дітей, народжених поза шлюбом, та їх матерів, адже питання стосувалось в першу чергу чоловіків пануючих класів і можновладців. Проти вирішення проблем утримання незаконних дітей свого часу енергійно виступало середньовічне церковне право, судове право Германської імперії, але остаточну перемогу ця тенденція отримала в законодавстві європейських країн XVIII-XIX століття і утримувалась до початку ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Вольфсон С.Я. Семья и брак в их историческом развитии / С.Я. Вольфсон. – СОЦЭК-ГИЗ. – М., 1937. – 246 с.
2. Фридрих Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс. – М.: Издательство политической литературы, 1980. – 207с.

3. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М.: Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 1998. – 353 с.
4. Підпригора О.А. Основи римського приватного права: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів / О.А. Підпригора. – К.: Вентурі, 1997. – 336 с.
5. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Д.Д. Гримм – М: Издательство «Зерцало», 2003 г. – Воспроизводится по пятому изданию – С.-Петербург, 1916 г. – 352 с.
6. Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник для юрид. вузов и факультетов / Д.В. Дождев; под общей ред. проф. В.С. Нерсесянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма-Инфа М, 1999. – 784 с.
7. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право (базовый учебник). Перевод с македонского проф. В.А. Томсинова и Ю.В. Филиппова / Иво Пухан, Мирьяна Поленак-Акимовская; под ред. В.А. Томсинова. – М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1999. – 340 с.
8. Бурхануддин Маргинани. Хидоя: комментарий мусульманского права (Шариата) – 12 в. н.э. – юрид. памятник ислама / Хидоя. Комментарии мусульманского права: в 2 ч., Ч. 1 Т. I-II / Маргинани Бурхануддин; под ред. Н.И. Гродекова; предисл. А.Х. Саидова. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 808 с.
9. Менгер А. Новое учение о государстве. Перевод Р. Маркович / А. Менгер. – Спб. – Книгоиздательство «Голос», 1902. – 279 с.